

**УТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД НА ХАРКІВЩИНІ
ТА ЇХНІ ФУНКЦІЇ (1922-1930 рр.)**

Нинішнє невітніше становище українського селянства викликає велике занепокоєння у вітчизняної громадськості. Здавалось би з колгоспно-радгоспною системою, насильно нав'язаної селу комуністичним режимом, покінчено, але надії на відродження селянського (фермерського) господарства не виправдалися. Справа йде до створення в аграрному секторі великих приватновласницьких господарств, де працюватимуть наймані робітники, а селянство – основа української нації – продовжує перебувати у кризі, скорочується його питома вага у суспільстві. Це дуже серйозна загроза самому існуванню українців як самобутньої нації. Громадськість і держава повинні поставити заслін цій загрозливій тенденції.

У цій ситуації може стати в пригоді досвід земельних громад – самодіяльних земельно-господарських об'єднань всіх селянських господарств, які існували в УСРР в 1922-1930 рр. Вони вдало поєднували особисті та громадські інтереси своїх членів. У земельній громаді селянське господарство не зникало як самостійна виробнича одиниця, як то сталося в колгоспі, селянин залишався господарем засобів виробництва і креном був зацікавлений у результатах своєї праці. В той же час земельна громада кооперувала певні господарські операції, які було не вигідно, а то і не можливо виконувати селянину окремо. Громада, таким чином, перетворювалася на кооператив вертикального типу, де забезпечувався поступ для всіх її членів, селянство зберігалось, зберігалася основа української нації.

Отже, вивчення земельної громади має велике наукове і практичне значення. Але в історіографії інститут земельної громади 1920-х років досліджений недостатньо¹. Щоб всебічно вивчити це питання потрібно, насамперед, провести регіональні дослідження, де була своя специфіка в організації і функціях земельних громад.

Харківщина (Слобожанщина) – один із таких великих регіонів. До революції це була Харківська губернія, в 1919 – 1925 рр. зазнавала різних адміністративно – територіальних змін, а в 1925 – 1930 рр. це була територія Харківської, Ізюмської, Куп'янської, Сумської, Старобільської і північних районів Красноградської, Артемівської та Луганської округ. Разом вони складали приблизно 20% території

УСРР. Організація та функції земельних громад у цьому краї – предмет дослідження цієї статті.

Земельно-господарські об'єднання селянських господарств – земельні громади – дістали правове оформлення в Земельному Кодексі 1922 року². Вони діяли в слобожанському селі до літа 1930 р. Їх потрібно відрізнати від сільських громад, що існували до революції і в перші пореволюційні роки. Сільські громади виконували функції низових адміністративних одиниць, їх розпорядчими органами були сходи домогосподарів і обрані на них сільські старости. З встановленням радянської влади адміністративні функції сільських громад перейшли до сільрад, а посада старости зникла. На Харківщині це сталося на початку 1920 р.

Позбавлення радянською владою виборчих прав заможних господарів (так званих куркулів) ускладнило використання зборів виборців для вирішення громадських проблем, які раніше вирішували на сході домогосподарів. Потрібно було в умовах переходу до НЕПу знайти вихід з цієї колізії. Вихід був знайдений на шляху організації земельних громад. Цей поземельний інститут не мав функції адміністративної одиниці. Цю функцію виконувала сільська рада. Земельна громада була тільки територіально-господарським об'єднанням селянських дворів (землекористувачів). Земельний Кодекс УСРР 1922 р. дозволяв селянам користуватися землею тільки в складі земельної громади, на відміну від РРФСР, де селянин міг використовувати земельний наділ і в складі земельної громади і поза нею. Але оскільки в РРФСР земельна громада (сельское общество) фактично накладалося на добре відому з дореволюційних часів поземельну общину, то в історіографії почали ототожнювати земельну громаду і поземельну общину³.

В УСРР подібне ототожнювання помилкове, оскільки земельна громада діяла на всій території республіки, а поземельна община існувала лише в тих регіонах, де набула поширення общинна форма землекористування.

До речі, общинна форма землекористування в 1920-х роках переважала на Харківщині, де вона охоплювала від 36% у Харківській окрузі до 84% у Старобільській окрузі, а в цілому вона становила 70% загальної площі селянських земель краю (дані за 1925 р.)⁴.

Земельна громада отримувала права юридичної особи з часу прийняття статуту, зареєстрованого в районному земельному

управлінні. На Харківщині процес оформлення статутів земельних громад в цілому завершився до 1928 р., а в межах УСРР він затягнувся і так і не завершився до кінця 1920-х років. На Харківщині цей процес відбувався швидше, оскільки керівні земельні органи республіки розміщувалися у Харкові – тодішній столиці УСРР і земельні керівники підштовхували процес оформлення статутів. Окрім того, збереження в краї поземельної общини та її структур об'єктивно сприяло оформленню (організації) земельних громад. Селяни Слобожанщини використали добре знайомий їм механізм поземельної общини для організації земельних громад. У сусідніх Полтавщині та Чернігівщині, де майже не зустрічалося поземельних общин, процес організації земельних громад відбувався значно повільніше.

Прийняття статуту значно прискорювалося при проведенні землеустрою громади. Останній не проводили без наявного статуту.

У науковій літературі інколи занадто підкреслюється той факт, що Земельний Кодекс УСРР дозволяв сільським радам виконувати функції земельних громад у випадку, якщо їхні території співпадали. Можливо це пояснювалося тим, що в архівах не відклалися фонди земгромад, а їхня документація розміщена у фондах сільрад. Але наявні джерела по Харківщині свідчать, що межі земельних громад у більшості випадків не співпадали з межами сільрад і ради не виконували функції земгромад. Це були два різні інститути у слобожанському селі.

Згідно з Земельним Кодексом УСРР мінімальний розмір земельної громади мав складати не менше 15 дворів, а максимальний розмір не обмежувався⁵. У степових округах Харківщини – Ізюмському, Куп'янському, Старобільському, північних районах Красноградського, Артемівського, Луганського існували земельні громади, де налічувалося по кілька сот, а то і тисяч селянських дворів. Типові приклади: Грушевахська земгромада Ізюмської округи або Верхньо-Орільська земгромада Красноградської округи⁶. Великі громади були недоцільні, оскільки селяни в них зазнавали збитків від далекоземелля та черезсмузжя. Землеустрійна практика виробила на Харківщині оптимальний розмір земельної громади: від 70 до 100 дворів⁷. Таких розмірів і намагалися дотримуватися земельні органи при проведенні землеустрою. При цьому доводилося розселювати великі громади. Так, в 1924 р. із складу Першої Берецької земельної громади Олексіївського району Харківської округи, яка нараховувала 568 дворів, була виділена

Вовчєярська громада в 70 дворів за 8 кілометрів від села Береки⁸. Таких випадків на Харківщині в 1920-х роках було зафіксовано кілька сот.

Розмежування і розселення великих земельних громад на Харківщині активно проводили впродовж всього періоду НЕПу, але не довели до кінця у зв'язку з початком суцільної колективізації. Всього на кінець 1926 р. оптимальний розмір мала тільки третина земельних громад краю⁹.

Земельною громадою Земельний Кодекс УСРР вважав сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших користування орною землею (ріллею). У випадку, коли луки, вигони та інші угіддя використовували селяни з різних громад то вони складали окремі громади¹⁰. Це означає, що один і той же селянський двір міг бути членом кількох громад – користувалися ріллею в одній громаді, а луками чи вигоном в іншій громаді. Такі випадки набували поширення там, де природні умови не дозволяли розмежувати наявні угіддя між сусідніми громадами. Особливо це стосувалося розмежування плавнів, заливних лук, болотистих місць. На Харківщині таких угідь було не багато (пересічно 2-5% від загальної площі селянських земель), на відміну від Полісся, де цій відсоток значно зростав¹¹.

Земельний Кодекс УСРР 1922р. визнавав членами земельної громади всіх осіб, які входили до складу селянських дворів цього поземельного об'єднання, незалежно від віку і статі. Повноправними членами, тобто тими, хто мав право голосу, визнавалися особи, які досягали 18 років¹². Особи, позбавлені радянськими органами виборчих прав, якщо вони користувалися землею в громаді, по Земельному Кодексу УСРР 1922 р. теж визнавалися за повноправних членів цього поземельного інституту.

Отже, треба зробити висновок, що це була демократична організація всього селянства.

Але з кінця 1920-х років тоталітарний комуністичний режим став обмежувати повноправне членство селян у земельній громаді. Так, з кінця 1927 р. позбавлені виборчих прав селяни (так звані куркулі) згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР не вважалися повноправними членами громади (були позбавлені права голосу в громаді)¹³. Це нововведення було необхідне більшовикам, щоб розширити можливості для втручання місцевого адміністративно-бюрократичного апарату в справи цього поземельного інституту, відсторонити від управління в громаді найбільш авторитетних

господарів, розколоти земгромаду, поставити її під повний контроль партійно-радянських функціонерів.

Згідно із Земельним Кодексом УСРР 1922 р. вищим органом в земельній громаді визнавалися загальні збори (сход) повноправних членів. Саме вони вирішували всі основні питання життя громади: встановлювали і змінювали форму користування земельними угіддями громадян, приймали статут і вносили до нього відповідні зміни або доповнення; вирішували питання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади із земельним наділом; вносили постанову про землеустрій, зокрема, перехід до громадської сівозміни; вирішували питання про розподіл землі поміж членами громади і затверджували земельні переділи; вирішували питання про громадський вигін для худоби і правила її випасу; вибирали правління та уповноважених громади і контролювали виконання ними обов'язків і розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади¹⁴.

Типовими прикладами може слугувати діяльність загальних зборів Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи¹⁵, або загальних зборів Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи¹⁶.

Звичайно, загальні збори громади не могли збиратися щодня. Вони скликалися, як правило, один раз на місяць, в залежності від обставин, інколи частіше. Тому поточну роботу в громаді виконували уповноважені або правління. Їх вибирали на один рік, кількість чітко не регламентували, все залежало від рішення загальних зборів і кола обов'язків, які збори покладали на уповноважених. У 1927 р. в Харківській окрузі було обстежено 88 земельних громад. Виявлялося, що кількість уповноважених у громаді складала від 1 до 5 чоловік¹⁷.

Обов'язки між уповноваженими у громаді були поділені. У першу чергу призначали уповноваженого за землеустрій, інші відповідали за агротехнічні заходи, сліdkували за правильним використанням угідь спільного користування (вигонами, луками, лісом, ставками тощо), або спільного майна (млина, олійниці, крупорушки, молотарки, трактора та ін.)¹⁸.

Громада оплачувала працю уповноважених, але розміри і вид оплати не були чітко регламентовані. Як правило, переважала грошова форма (3-10 крб. на місяць), але зустрічалася і натуральна оплата – зерном, або додатковим наділом землі на час виконання обов'язків (до 2 дес. ріллі)¹⁹.

Сход земельної громади, як правило, обирав з-поміж своїх членів збирачів внесків на громадські потреби (скарбників). Вони виконували доручення на громадських засадах або за невелику плату. Ці люди були добре відомі односельчанам своєю бездоганною, чесною поведінкою і писемністю. Адже земельні громади для виконання своїх функцій накопичили чималі кошти, що на середину 1920-х років становили в цілому по УСРР 29,2 млн. крб. Гроші, як на ті роки, значні (всі капіталовкладення в індивідуальний сектор сільського господарства УСРР у 1927 складав 79 млн. крб.)²⁰. П'ята частина цих коштів припадала на Харківщину. Пересічно на одну земельну громаду припадало до двох тис крб.

Земельні громади, і тільки вони, згідно із Земельним Кодексом УСРР 1922 р., могли розпоряджатися наданою в їхнє користування землею. По закону ніякий державних орган, установа, або громадська установа, не кажучи вже про приватних осіб, не мали права порушити право громадянина на землю²¹. І земельні громади пильно стежили за цим, адже земля – це основа існування селян. Найдрібніші порушення земельних прав своїх членів громада захищала з усіх сил. Документація земельних громад Харківщини 1920-х років переповнена свідченнями гострої боротьби за землю.

На земельну громаду були покладені такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в громадах з общиною формою землекористування (а таких було більшість на Харківщині); не допускати після наділення землею так званих «чорних переділів», що дуже шкодили сільському господарству, унеможлиблювати порушення землекористування своїх членів (це стало особливо актуальним після постанови VIII Всеукраїнського з'їзду рад у січні 1924 р., який заборонив будь-які переділи землі і оголосив непорушним існуюче землекористування); пильно стежити, щоб вся земля у громаді була оброблена і належним чином використана; не допускати фактів продажу землі або її незаконного орендування; слідкувати за правильним порядком використання угідь спільного користування (вигонів, лук, сіножатей, пустошів, лісів, ставків і т.п); добиватися, у разі потреби, проведення землеустрою у громаді; приймати необхідні заходи для недопущення шкідливого дроблення селянських господарств шляхом встановлення норми недробимості; вживати заходів по культивуції непридатних для сільського господарства земель (заліснювати піски та яри, меліорувати заболочені площі, укріплювати

берег річок висадкою шелуги тощо); встановлювати порядок випасу худоби на громадському вигоні; слідкувати за використанням толоки, правильною сівозміною, за чистотою посівів в односортних масивах і організовувати членів громади на боротьбу з бур'янами та шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, ветеринарних та інших знань про сільське господарство серед своїх членів; організовувати злучні пункти для коней, корів та іншої домашньої худоби громадян і дбати про доцільний племінний склад череди, табуна та отари села; організовувати роботу громадських млинів, олійниць, крупорушок, кузень, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту²². Отже, в полі зору земельної громади в слобожанському селі була вся господарська діяльність її членів. При цьому громада мала серйозні важелі впливу на своїх членів. За порушення громадських правил та ухвал сходу передбачався штраф, позов до суду, що могло закінчитися позбавленням для порушника прав на землекористування²³.

На порушників усталених розпорядків у громаді серйозно тиснуло і звичаєве селянське право, що ще міцно трималося у доколгоспному харківському селі і яке часто було дієвіше за писані владою правила та інструкції²⁴.

Особливо ефективно діяльність земельних громад у 1920-х роках на Харківщині проявилася при заведенні багатопільних громадських сівозмін своїх членів. Громадська сівозміна, не порушуючи господарської самостійності індивідуальних селянських господарств, залишаючи кожного селянина повноправним господарем на своїй землі і вирощеної ним продукції, дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відсталі та шкідливі трипілья і рябопілья, встановити оптимальне чергування сільськогосподарських культур, завести чисті сортові посіви, дозволяли застосовувати трактори та іншу сільськогосподарську техніку, впроваджувати передові агротехнічні притоми всім членам громади.

Отже, перспективи для поступу при багатопільній громадській сівозміні відкривалися для всіх селянських господарств громади, а не лише для заможних, як то на хуторах і відрубках, що було дуже важливо із соціальної точки зору. Наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були заведені на третині селянських земель Харківщини²⁵. Потрібен був тільки час і відповідні агротехнічні заходи для закріплення цих сівозмін. Необхідності в суцільній колективізації

селянських господарств не було. Земельні громади фактично перетворювалися на кооперативні об'єднання. При цьому (і це дуже важливо) все відбувалося природнім шляхом, без примусу, із забезпеченням зацікавленості самих селян.

Земельна громада була ефективною і дієвою доти, доки відповідала життєвим потребам своїх членів. У колгоспах цього не спостерігалось. Тому земгромади, як демократичний поземельний інститут всього селянства, не могли стати інструментом примусової колективізації, затіяної наприкінці 1920-х років більшовиками. Отже, тоталітарний комуністичний режим вирішив позбутися земельної громади. Про це цинічно і відверто було заявлено в доповідній записці Наркомзему до Раднаркому УСРР у грудні 1929 р.: «... З переходом до колективних форм господарювання суцільних регіонів...земельні громади...втратили будь яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними...В регіонах суцільної колективізації...діяльність земельних громад необхідно припинити»²⁶. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в регіонах суцільної колективізації, до яких належала і Харківщина, земельні громади були ліквідовані, а їх права і обов'язки передали сільським радам²⁷. Більшовицьке керівництво країни зробило ставку на колгоспи і знехтувало тими можливостями, які відкривали перед селянськими господарствами інститут земельної громади.

Думається, що вихід із сучасного кризового стану селянства у налагодженні в аграрному секторі кооперативів вертикального типу, до яких належали і земельні громади. Це дозволить індивідуалізувати земельну власність, при цьому використати велику кооперативну організаційну структуру, уникнути соціальної розрухи на селі, зберегти селянство – основу української нації. Досвід земельних громад 1922-1930 рр. може бути дуже корисним у цьому плані.

Примітки

¹ Калініченко Г. Земельна громада УСРР в історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії . Збірник наукових праць – Харків. – 2007 – Вип. 10 – С. 193-202.

² *Земельний Кодекс УСРР*: Затверджений ВУЦВК 29 листопада 1922р. – Харків, 1922 – Ст.. 10 (Далі ЗК УСРР).

³ Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграрной истории – Вологда. 1976 – Вип.6. – С. 107.

⁴ *Підраховано* авторкою на основі даних окружних земельних відділів: ЦДАВО України. – Ф. 27 – Оп. 1 – Спр. 529. – Арк.. 2-22; ЦДАГО України Ф. 1 – Оп. 20. – Спр. 2292. – Арк. 27.

⁵ *ЗК УСРР*. – 1922. – Ст.42. Див. також пояснення Наркомзема за 5 червня 1928 р.: ЦДАВО України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 698. – Арк.6.

⁶ *ДАХО* – Ф. Р. – 1576 – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. Р. – 4880 – Оп.1 – Спр.2.

⁷ *Кузнєцов І.* Земельна громада. – Харків – 1927 – С. 17.

⁸ *ДАХО*. – Ф. Р. – 1572. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк.. 89.

⁹ *Підраховано* авторкою на основі: Статистика України. – Серія 6 (Фінансова статистика). – Харків, 1928 - № 125 – С. VIII.

¹⁰ *ЗК УСРР*. – 1922 – Ст.42-44.

¹¹ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 11 – 12, 241.

¹² *ЗК УСРР*. – 1922 – Ст.. 47, 53.

¹³ *ЗУ УСРР* – 1927 – Ч. 41-42 – Ст.180.

¹⁴ *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. – Харків – 1924. – Ст. 39.

¹⁵ *ДАХО* – Ф. Р. 1496 – Оп.1. – Спр. 18.

¹⁶ *ДАХО* – Ф. Р. 1845. - Оп.1 – Спр.28.

¹⁷ *ЦДАВО* України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 98 – Арк.. 17.

¹⁸ *ЦДАВО* України. – Ф.27. – Оп.9 – Спр. 98 – Арк.17; *ДАХО* – Ф. Р. – 1496 – Оп 1 – Спр.18; Ф. Р. – 1845. – Оп.1 – Спр. 28 та інші.

¹⁹ *ЦДАВО* України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 98 – Арк. 17. (Із обстеження земельних громад Харківської округи в 1926 р.); *ДАХО*. – Ф. Р. – 1572. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк.19 (Витяг із книги протоколів загальних зборів громадян хутора Новий Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи 13 січня 1926 р.)

²⁰ *Підраховано* авторкою на основі даних Наркомзему УСРР: Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера – Харків, 1927 – С. 12-13.

²¹ *ЗК УСРР* – Харків – 1922 – Ст. 56.

²² *ЦДАВО* України. – Ф. 27 – Оп.7 – Спр. 14 – Арк.. 3-6 (Циркуляр Наркомзему УСРР за 1925 р); *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. – Харків, 1924.

²³ *Бюлетень* НКЗС УСРР – Харків, 1925 - №7 – С. 122.

²⁴ *Товстоліс М.* Спільна власність за звичаєвим правом України // Праці комісії з вивчення звичаєвого права України. - К., 1928. – Вип.2 – С. 1-24; *Завітневич В.* Позови про поновлення порушеного землекористування та практика судземкомісій // Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. – К., 1928 – Вип. 2 – С. 107-116; *ДАХО* – Ф. Р. – 1572 – Оп.1 – Спр. 8 – Арк. 32. (Із приговору загальних зборів громадян Верхньо-Орільської сільради Кегичівського району Красноградської округи від 14 серпня 1924 р. про виселення за межі громади злодія Ф. Гордієнка за кражу волів); *ДАХО* –

Ф. Р. – 131 – Оп. 1 – Спр.3 – Арк. 91-92. (Справа про самосуд (вбивство) селянами в селі Гнилиці Зміївського району Харківської округи грабіжників Нестеренка і Дерету).

²⁵ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. – Харків, 1929 – с.41.

²⁶ЦДАВО України – Ф. 27 – Оп. 3 – Спр.490 – Арк.191.

²⁷Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М.,1954 – С. 456-466.

Резюме

Калиниченко А. В. *Образование земельных обществ на Харьковщине и их функции (1922-1930 гг.)*

Статья посвящена организации и функциям земельных обществ на Харьковщине – одному из крупных регионов УССР в 1922-1930 гг. Подчеркивается, что это земельно-хозяйственное объединение крестьянских хозяйств отвечало коренным интересам украинского крестьянства и постепенно превращалось в кооператив вертикального типа, могло стать реальной альтернативой колхозам, обеспечить реальный прогресс в сельском хозяйстве.

Петров И. Ю.

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА В ПРОЕКТАХ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХАРКОВА. 1861 – 1904 рр.

Селянське питання в післяреформений період в обговоренні російського суспільства стало одним з головних. Російські ліберали зосередили свою увагу, в основному, на проблемі общинного землеволодіння, оскільки община, зберігаючи старі традиції землекористування, ставала серйозною перешкодою проникненню капіталістичних відносин в сільське господарство¹. Саме це спонукало ліберальну інтелігенцію шукати шляхи реформування сільської общини.

Російські ліберали, в їх числі і інтелігенція Харкова, розділилися на два табори: прихильників збереження та прихильників ліквідації общини. Разом з тим, відношення інтелігенції Харківщини до вирішення проблеми общини не знайшло достатнього висвітлення в історичній літературі.